

Rozdział I

WIZERUNEK KLEOPATRY W ŚWIECIE STAROŻYTNYM¹²¹

1. Kleopatra jako postać historyczna

O ostatniej władczyni z dynastii Lagidów wiemy tak niewiele, że nie sposób w pełni zrekonstruować jej biografii. Z okrucich wiedzy, którymi dysponujemy na jej temat, wyłania się obraz bardzo odległy, jeśli nie zupełnie inny od tego funkcjonującego w świadomości ogólnej, potocznej.

Zdecydowana większość zabytków dotyczących Kleopatry została zniszczona w toku dziejów, a nieliczne ocalałe wywieziono z Egiptu jako ówczesnego protektoratu brytyjskiego jeszcze w XIX wieku. Ludność miejscowa nie utożsamiała się z pozostałościami starożytnej cywilizacji i często wykorzystywała je jako źródło cennego materiału budowlanego. Wynika to z faktu, że Egipt w połowie VII wieku po Chrystusie dostał się pod panowanie arabskie i uległ islamizacji. Podobnie jak w innych państwach po przyjęciu jednej z wielkich monoteistycznych religii, także w kraju nad Nilem nie interesowano się zabytkami pogańskiej wszak starożytności, nie tworzono nowych wizerunków poprzednich władców i nie starano się zachować dawnych. Należy również podkreślić, że Aleksandrię, stolicę państwa Ptolemeuszy, nawiedziło wiele klęsk żywiołowych, co doprowadziło do prawie całkowitego zniszczenia pomników starożytnych. W czasach narodzin archeologii Egipt stał się również miejscem eksploracji zabytków dawnych kultur, które wywożono do muzeów europejskich – w Berlinie, Paryżu czy Londynie, gdzie znajdują się do dzisiaj. Ekspozyty z czasów Kleopatry krążą też na wystawach czasowych, najczęściej w państwach Europy Zachodniej oraz w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, na dawnych ziemiach faraonów została zaś ich

¹²¹ Niniejszy rozdział, szczególnie opis starożytnych źródeł literackich, powstał na podstawie materiałów opracowanych w pracy magisterskiej *Egipt Kleopatry VII w oczach Rzymian: postać królowej w relacjach od Juliusza Cezara do Kasjusza Diona*, napisanej pod kierunkiem prof. zw. dr. hab. Leszka Mrozewicza i obronionej 30 czerwca 2010 roku na Wydziale Historycznym Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

zaledwie garstka. Z tych pozostałości dawnego państwa Ptolemeusza oraz fragmentów starożytnych źródeł literackich stworzonych przez kilkaset lat, pomiędzy I a V wiekiem po Chrystusie¹²², możemy zrekonstruować jedynie ramy – używając metafory malarskiej – obrazu królowej jako postaci historycznej. Dysponujemy obliczem identyfikowanym jako Kleopatra na nielicznych zabytkach materialnych, a także opisem jej działań, cech charakteru i przewinień spisanych przez ludzi żyjących w państwie, które ją pokonało. Należy pamiętać, że treść przekazów literackich, stworzonych głównie przez obywateli tworzących w Imperium Rzymskim, chociaż stanowi główne źródło wiedzy o panowaniu Lagidki, powinna rodzić pytanie o stopień obiektywności autorów tworzących te zapiski. Widoczną niechęć do postaci władczyni dostrzegamy bowiem szczególnie w liryce rzymskiej na przełomie I wieku przed Chrystusem i I wieku po Chrystusie (między innymi u Horacego, Marka Anneusza Lukana, Publiusza Wergiliusza Maro, Sekstusa Propercjusza). W dziełach tych autorów zostało uwypuklone skonfrontowanie postaci królowej jako wschodniego zagrożenia dla jedności Imperium z cnotami rzymskimi, uosabianymi przez Gajusza Juliusza Cezara Oktawiana, znanego później jako cesarz August¹²³. Jednakże nie zgadzam się z Peterem Greenem, który stawia kontrowersyjną hipotezę, w mojej ocenie zbyt kategorię, że wspomniani przeze mnie poeci tych czasów rozbudzili poprzez propagandę wymierzoną w królową wręcz historyczną ksenofobię w Rzymie¹²⁴. Przypisanie władczyni istotnej roli na ówczesnej arenie politycznej, łącznie z możliwością militarnego zagrożenia Imperium, miało najprawdopodobniej na celu ukrycie kolejnej wojny domowej między dwoma triumwirami, Markiem Antoniuszem i Oktawianem, o jedyńowładztwo sprawowane pod płaszczykiem Republiki. Bezkrytyczne odczytanie starożytnych źródeł literackich doprowadziło do stworzenia, a następnie utrwalenia wyobrażenia Kleopatry jako pięknej, kochliwej Egipcjanki o wybujałych ambicjach zarówno w przedstawieniach wizualnych (malarstwo, teatr, film) i literackich (powieści, tragedie), jak i w opracowaniach naukowych oraz popularnonaukowych. Te ostatnie z jednej strony konstruują historyczny obraz królowej, lecz z drugiej – stają się elementem składowym wizerunku Lagidki w kulturze popularnej, między innymi przez wykorzystywanie w treści odniesień do przed-

¹²² Zgodnie z umowną datą 476 rok, upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego, jako końca epoki starożytnej.

¹²³ W dalszej części pracy używam powszechnej w polskiej literaturze skróconej wersji imienia Gajusza Juliusza Cezara Oktawiana, czyli Oktawian, który urodzony jako Gajusz Oktawiusz Thurinus został adoptowany przez Gajusza Juliusza Cezara i przyjął jego imiona rodowe. Ma to na celu odróżnienie go w tekście od adopcyjnego ojca, z którym Kleopatra miała syna, Ptolemeusza XV Cezara, zwanego Cezarionem.

¹²⁴ P. Green, *Alexander to Actium: The Historical Evolution of the Hellenistic Age*, op. cit.

stawień Kleopatry powstałych w poantycznych epokach (na przykład ilustrowanie książek obrazami Alexandre'a Cabanela¹²⁵), a także w kilku przypadkach przez rozbudzenie zainteresowania losami władczyni, gdy – jak publikacja Stacy Schiff – staje się bestsellerem i być może będzie adaptowana na potrzeby filmu¹²⁶.

Rozpatrując wyobrażenie królowej w starożytnych źródłach materialnych i literackich w kontekście koncepcji mitu Barthes'a¹²⁷, wydawać by się mogło, że myśląc o historycznej Kleopatrze, przywołujemy z naszych zasobów pamięci przeróżne artefakty – popiersie kobiety o orlim nosie z włosami upiętymi w kok nad karkiem i przepasanymi diademem, jak to widzimy na monetach i rzeźbach¹²⁸. Wnikliwie analizując dostępne zabytki i teksty, doszłam jednak do wniosku, że taki opis znaku (w rozumieniu semiotyki), którym jest historyczna postać Lagidki, pozostaje niepełny oraz niewystarczający¹²⁹. Wiele kobiet z dynastii ptolemejskiej i innych hellenistycznych państw zwało się Kleopatrami, ponadto bohaterka niniejszej publikacji jest kolejną królową na tronie egipskim noszącą to miano. Jak wspomniałam, dla swoich poddanych najprawdopodobniej funkcjonowała ona nie pod samym imieniem, lecz miała rozbudowaną tytulaturę i przydomki. Ponadto w starożytnych źródłach jest określana jako „Erynia, hańba Egiptu”, „królowa nierządnic”¹³⁰ lub opisywana jako kusicielka, ambitna władczyni, wschodnie zagrożenie. Istnieje także wiele materialnych artefaktów identyfikowanych jako podobizny Kleopatry, choć nie ma pewności, czy rzeczywiście ją przedstawiają¹³¹. Dlatego też w kolejnych poantycznych epokach wiele wizualnych i literackich przedstawień było uzupełnianych według upodobania artystów co do wyglądu królowej, jej koloru skóry i urody.

¹²⁵ Patrz podrozdział *Rola mitu i historii Kleopatry w kulturowym fenomenie dziewiętnastowiecznej egiptomanii* w rozdziale drugim.

¹²⁶ Dzieło Stacy Schiff zostało wybrane jedną z dziesięciu najlepszych książek roku 2010 przez „New York Times” i, krótko po publikacji, w mediach pojawiła się informacja, że Angelina Jolie chce nakręcić film na podstawie tej książki, za: *The 10 Best Books of 2010*, „The New York Times”, opublikowano 1.12.2010, nytimes.com (dostęp: 12.04.2020); *Angelina Jolie to play Cleopatra? Hollywood A-lister lined up to play role in 'James Cameron' film*, „Daily Mail”, opublikowano 15.10.2010, dailymail.co.uk (dostęp: 20.04.2020); S. Schiff, *Kleopatra. Biografia*, op. cit. Niestety, jak dotąd plany adaptacji nie doszły do skutku.

¹²⁷ Szerzej o koncepcji mitu według Rolanda Barthes'a, w: R. Barthes, *Mitologie*, op. cit., s. 15, 27, 239–296.

¹²⁸ Innymi słowy, elementem znaczącym (*signifié*) jest jej imię, po prostu Kleopatra, natomiast elementem znaczącym (*signifiant*) – wizerunki z wymienionych artefaktów.

¹²⁹ Poniższe zestawienie dostępnych źródeł dotyczących władczyni pozwala na postawienie hipotezy, że *signifié* i *signifiant* wymagają uzupełnienia.

¹³⁰ Luc. *Pharsalia* X 59; Plin. *Naturalis historia* LVIII 119.

¹³¹ Zatem *signifié* znaku Lagidki jako postaci historycznej może odwoływać się do tych niepewnych przedstawień materialnych.

1.1. Starożytne źródła materialne

Jak dotąd nie udało się odnaleźć mumii ostatniej królowej z dynastii Lagidów, której badanie zapewne rozwiałoby przynajmniej część spekulacji dotyczących jej aparycji¹³². Grobowiec Kleopatry (i być może Marka Antoniusza), jeśli nadal istnieje, czeka na swojego odkrywcę. W 2011 roku Zahi Hawass podjął poszukiwania w świątyni Taposiris Magna na wschód od Aleksandrii, niestety dotychczas nie przyniosły one oczekiwanych rezultatów¹³³.

Jedyne pewne zachowane źródła materialne dotyczące królowej Kleopatry są przedstawieniami egipskimi. Istnieje, co prawda, kilka karykaturalnych wyobrażeń przypisywanych Lagidce, powstałych już po jej śmierci na terenie Imperium Rzymskiego, ale większość zabytków jest proveniencji ptolemejskiej i powstała za panowania władczyni. Wizerunek Kleopatry widnieje na artefaktach, które można podzielić na trzy kategorie. Po pierwsze, są to reliefy na świątyniach, stele z podobizną królowej i rzeźby podpisane jej imieniem. Po drugie – edycje monet wybijane przez nią samą lub wspólnie z Markiem Antoniuszem. Po trzecie – fragmenty rzeźb przypisywane Ptolemejsce, choć ich identyfikacja z jej postacią jest dyskusyjna.

Jeden z najstarszych zachowanych zabytków dotyczących Lagidki stanowi wapienna stela dedykowana Kleopatrze VII tuż po jej wstąpieniu na tron, datacja (roku pierwszego, pierwszego dnia miesiąca *epifi*) wskazuje na 2 lipca 51 roku przed Chrystusem (obecnie w zbiorach Luwru)¹³⁴. Na obiekcie widać wizerunek faraona w podwójnej koronie Górnego i Dolnego Egiptu, składającego ofiarę bogini Izydzie karmiącej dziecko. Poniżej umieszczono inskrypcję o treści: „W imieniu królowej Kleopatry Bogini Filopator [Miłującej Ojca] miejsce to [ofiarował Izydzie] Snonais Onnofris pełniący wówczas funkcję przewodniczącego administracji świątyni. Roku pierwszego, pierwszego dnia miesiąc *epifi*”¹³⁵. Nie istnieją żadne dowody na to, że Kleopatra kiedykolwiek uznała się za króla lub faraona lub tak się tytułowała¹³⁶, w tekście także jest nazwana królową, zatem wizerunek mężczyzny przedstawia najprawdopodobniej jej ojca, a jego śmierć spowodowała zmianę dedykacji na rzecz jego córki i dotychczasowej współre-

¹³² O problematyce badań nad wyglądem Kleopatry m.in. w: S.-A. Ashton, *Cleopatra and Egypt*, Oxford 2008, s. 1–13.

¹³³ Za: *Search for the tomb of Antony and Cleopatra continues*, archaeologynewsnetwork.blogspot.com (dostęp: 12.03.2020).

¹³⁴ Obiekt E 27113, za: *Cleopatra of Egypt: From History to Myth*, op. cit., s. 157.

¹³⁵ Tłumaczenie własne.

¹³⁶ O tytułaturze Ptolemeusza m.in. w: G. Hölbl, *A History of the Ptolemaic Empire*, trans. T. Saavedra, New York 2001, s. 90–92; *The Cambridge Ancient History: The Hellenistic World to the Coming of the Romans*, t. VII/1, eds F.W. Walbank, A.E. Astin, M.W. Frederiksen, R.M. Ogilvie, Cambridge 1928, s. 57–58.

gentki, przy pozostawieniu pierwotnej części steli z wizerunkiem władcy składającego hołd bogini¹³⁷. Przywołuję to przedstawienie Kleopatry, ponieważ jest jedynym zachowanym wyobrażeniem, które można zinterpretować jako ukazanie władczyni w roli faraona, choć nie ma żadnych przesłanek wskazujących na to, żeby kiedykolwiek przyjęła ten tytuł¹³⁸. Lagidka najprawdopodobniej większą część rządów sprawowała u boku mężczyzny, najpierw swojego ojca, Ptolemeusza XII, a później małoletnich braci i jednocześnie mężów, Ptolemeusza XIII oraz Ptolemeusza XIV, po śmierci zaś tego ostatniego, z synem ze związku z Gajuszem Juliuszem Cezarem – Ptolemeuszem XV Cezarem, zwanym Cezarionem. Przy tym należy zauważyć, że królowa mogła władać samodzielnie, to znaczy bez męskiego współwładcy, szczególnie w okresach bezpośrednio po śmierci swych mężów-braci, a przed uznaniem Cezariona za faraona. Na taką sytuację może wskazywać inskrypcja na steli grobowej należącej do niejakiej Ta-li-em-hetep (Taimhotep) ze zbiorów British Museum¹³⁹. W tej poetycko oddanej biografii zwracają uwagę dwa wydarzenia: narodziny syna oraz śmierć kobiety. Według datacji upragniony męski potomek Taimhotep przyszedł na świat w 15 dniu 3 miesiąca pory *szemu* w 6 roku panowania Kleopatry, natomiast ona sama umarła w 10 roku panowania¹⁴⁰ tej królowej. Okres rządów Kleopatry mógł być zatem liczony od momentu wspólnych rządów z bratem, Ptolemeuszem XIII, a nawet od współregencji z ojcem, Ptolemeuszem XII. Lagidkę określono jako „Hm.t n. (t) HqA.t nb.(t) tA.wj”, czyli „Majestat (forma żeńska) władczyni, Pan(i) Obydwu Krajów”¹⁴¹. Niezwykłość tego zapisu wynika z tego, że daty liczono według panowania króla, a nie królowej¹⁴². Jednakże, jak już zauważyłam, obecny stan wiedzy na podstawie dostępnych starożytnych źródeł pozwala stwierdzić, że Lagidka nie sięgnęła po farański tytuł. Wizerunek Ptolemejski jako jedynej osoby rządzącej krajem nad Nilem, kobiety faraona, został skonstruowany najprawdopodobniej

¹³⁷ Według Marca Étienne, M. Chauveau zasugerował wcześniejsze datowanie dokumentu, za: *Cleopatra of Egypt: From History to Myth*, op. cit., s. 157.

¹³⁸ S.-A. Ashton, *Ostatnie królowe Egiptu*, op. cit., s. 61.

¹³⁹ Obiekt EA 147. Tekst oryginalny w: M. Panov, *Die Stele der Taimhotep*, „LingAeg” 2010, Vol. 18, s. 189–191. Tłumaczenie i opracowanie w języku angielskim: M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature: Vol III – The Late Period*, Berkeley–Los Angeles 2006, s. 59–65.

¹⁴⁰ Według informacji na stronie muzeum były to kolejno: 15 lipca 46 roku przed Chrystusem i 15 lutego 42 roku przed Chrystusem.

¹⁴¹ Odczytanie i tłumaczenie Filipa Taterki.

¹⁴² Niewątpliwie ważnym dziełem w ustaleniu panowania kolejnych władców państwa nad Nilem jest *Aegyptiaca* autorstwa Manethona. Na temat chronologii w starożytnym Egipcie, w tym datowania za pomocą lat panowania królów, patrz m.in: *Ancient Egyptian Chronology*, eds E. Hornung, R. Krauss, D.A. Warburton, Leiden–Boston 2006; T.C. Skeat, *The Reigns of the Ptolemies*, München 1969, s. 1–7; Manethon z Sebennytyos, *Dzieje Egiptu*, red. F. Taterka, Poznań 2017, s. 30 (*Wstęp*).

przez poantycznych twórców, szczególnie tych współtworzących kinematografię amerykańską¹⁴³.

Status Lagidki jako kobiety stojącej u boku władcy znajduje, jak się wydaje, potwierdzenie na steli grobowej Pa-szeri-en-Peteha III, męża wspomnianej Taimhotep, ze zbiorów British Museum¹⁴⁴, oraz na reliefie z około 36 roku przed Chrystusem, umieszczonym na południowej ścianie świątyni Hathor w Denderze¹⁴⁵, którą Ptolemeusze odnowili podczas swych rządów. W inskrypcji na steli datę śmierci mężczyzny określono na rok 11, 3 miesiąc (pory) *szemu*, dzień 15 panowania Kleopatry i jej syna Cezariona (według analizy na stronie muzeum to 14 lipca 41 roku przed Chrystusem), co oznacza, że wówczas Ptolemeusz XV Cezar był współwładcą, choć nie jest określany jako król¹⁴⁶.

Z kolei scena na reliefie przedstawia parę królewską, Kleopatrę i Cezariona (ich imiona widnieją w kartuszach), składającą ofiary pięciu bóstwom, w tym Izydzie, Horusowi i Ozyrysowi. O zaprezentowaniu syna Ptolemejski jako władcy Egiptu i jego matki jako królowej, a nie faraona, świadczy królewskie *ka* ukazane za postacią męską (za postacią władczyni nie ma *ka*), stroje i tytułatura. Król ma w dłoni kadzielnicę, na jego głowie umieszczono zarówno *chepresz*, jak i podwójną koronę Górnego i Dolnego Egiptu. *Chepresz* to jedna z koron noszonych przez faraonów – wysokie, najprawdopodobniej skórzane nakrycie głowy w kolorze niebieskim przypominające kaptur lub hełm z bocznymi wystającymi skrzydłami¹⁴⁷.

Kleopatrę ukazano w stroju typowym dla egipskich przedstawień królowych łącznie z nakryciem głowy, czyli koroną z dwóch piór, strusich lub sokolich, i związanym z Hathor dyskiem słonecznym z krowimi rogami. Warto podkreślić, że ubiór władczyni nie jest strojem Izdydy, z którą to miała się identyfikować. Należy przy tym dodać, że od czasów Nowego Państwa ta bogini zaczyna stopniowo przejmować atrybuty i rolę Hathor¹⁴⁸. Tytułatura Kleopatry również jest przynależna królowej, a nie faraonowi, chociaż – być może z powodu błędu kamieniarza – obok kartusza władczyni widzimy „męski” prenomen (*nb-t3wj* zamiast

¹⁴³ Szerzej na ten temat w podrozdziale *Kleopatra a X i XI Muza* w rozdziale trzecim.

¹⁴⁴ Obiekt EA 886. Szerzej na temat steli w: E.A.E. Reymond, *From the Records of a Priestly Family from Memphis*, Wiesbaden 1981, s. 139–143.

¹⁴⁵ Szerzej na ten temat w: B.A. Richter, *The Theology of Hathor of Dendera: Aural and Visual Scribal Techniques in the Per-Wer Sanctuary*, Atlanta 2016; S. Cauville, *Le temple de Dendera: guide archéologique*, Le Caire 1990, s. 86; *Kleopatra. Die Ewige Diva*, op. cit., s. 39–41.

¹⁴⁶ „[...] pod Majestatem Władczyni, Pani Obydwu Krajów (Kleopatry) | i syna jej (Cezara) | . Rok 11, 3 miesiąc (pory) *szemu*, dzień 15 (był) dniem, w którym dotarłem do przystani”. Tłumaczenie i opracowanie Filipa Taterki.

¹⁴⁷ *Za: Egipt. Świat faraonów*, red. R. Schultz, M. Seidel, przeł. D. Gorzelany, A. Kubala, Ożarów Mazowiecki 2008, s. 513.

¹⁴⁸ R.H. Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, London 2003, s. 148–149.

nbt-t3wj), czyli zamiast „Pani Obydwu Krajów” jest „Pan Obydwu Krajów”. Zapis imienia królowej w kartuszu to tak zwane imię solarne „Sa-Ra”, w tym wypadku oddaje ono pochodzące z języka greckiego imię „Kleopatra”. Ptolemejka wzorem innych władców Egiptów miała również tak zwane imię Horusowe, w jej przypadku brzmiące „Kilupatert neczeret mer(et)ites”, czyli „Boska kochająca Ojca”.

Podobnie, to znaczy Kleopatrze jako królową, a Cezariona jako władcę Egiptu, ukazano na granitowej steli z około 39 roku przed Chrystusem, znalezionej w Karnaku¹⁴⁹. Lagidka, uwieczniona po prawej, ofiarowuje bogowi Montu kulistą wazę i kwiaty lotosu, podczas gdy Cezarion, przedstawiony po lewej, wręcza Amonowi-Ra znak hieroglificzny oznaczający teren lub pole. Oboje ukazano w podwójnej koronie Górnego i Dolnego Egiptu, nad nimi widać dysk słoneczny, poniżej natomiast – dekret w języku greckim oraz egipskim, zapisany demotycznie.

Bardzo ciekawym przedstawieniem jest także mała, zaledwie dwudziestocentymetrowa wapienna stela z kolekcji François Antonovicha¹⁵⁰, ukazująca triadę tebańską, czyli boga Amona z małżonką Mut i ich synem Chonsu. Pomimo uszkodzeń, w tym braku części postaci Amona, można dostrzec inskrypcję, która przedstawia Chonsu jako Cezariona, kochanego przez swego ojca. W związku z tym interpretuje się pozostałe dwie postaci bóstw jako Juliusza Cezara oraz królową Kleopatrze.

Przedstawienia na stelach i na ścianie świątyni w Denderze to jedyne pewne wizerunki Lagidki ukazanej w „stylu” egipskim. Jako wizerunki władczyni identyfikuje się również cztery posągi¹⁵¹, obecnie w zbiorach Ermitażu w Sankt Petersburgu¹⁵², Luwru w Paryżu¹⁵³, Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku¹⁵⁴ i Muzeum Różokrzyżowców w San José¹⁵⁵, oraz wapienną głowę ze zbiorów Brooklyn Museum w Nowym Jorku¹⁵⁶. Niestety, brak informacji o miejscu znalezienia tych rzeźb utrudnia jednoznaczne utożsamienie ich z wizerunkiem Kleopatry. Pierwszy z nich, bazaltowy posąg o wysokości 104 centymetrów ze zbiorów Ermitażu, przedstawia ptolemejską władczynię – niektórzy badacze sugerują, że protoplastkę

¹⁴⁹ Obecnie w Museo delle Antichità Egizie w Turynie, nr inw. 1764, za: *Le Mythe Cléopâtre*, op. cit., s. 210–211.

¹⁵⁰ Za: ibidem, s. 212–213.

¹⁵¹ O identyfikacji tych przedstawień jako Kleopatry VII m.in. w: *Cleopatra of Egypt: From History to Myth*, op. cit., s. 152–155, 160–164. S.-A. Ashton wskazuje jako prawdopodobne podobizny Kleopatry w „stylu” egipskim również bazaltowe popiersie ze zbiorów Muzeum Egipskiego w Turynie (nr inw. C 1385), które jednak może ukazywać inną władczynię z dynastii ptolemejskiej, za: ibidem, s. 168.

¹⁵² Nr inw. 3936.

¹⁵³ Nr inw. E 13102.

¹⁵⁴ Nr inw. 89.2.660.

¹⁵⁵ Nr inw. 1586.

¹⁵⁶ Nr inw. 71.12.

ostatniej Lagidki, Arsinoe II¹⁵⁷. Postać ukazano w przylegającej do ciała szacie, z bogato zdobioną peruką z potrójnym ureuszem, trzymającą w lewej ręce podwójny *cornucopiae* (róg obfitości), a w prawej dłoni znak *ankh*¹⁵⁸. Prawie identyczna, jeśli chodzi o wysokość i użyty materiał, jest druga statua, ta ze zbiorów Muzeum Różokrzyżowców. Jedyne różnice pomiędzy nimi dotyczą owalu oczu oraz braku atrybutów w dłoniach, w drugim przypadku zaciśniętych¹⁵⁹. Kolejny posąg, najprawdopodobniej ze steatytu, ze zbiorów Luwru, ma niecałe 37 centymetrów wysokości i jest na tyle zniszczony, że identyfikacji jako wizerunku królowej dokonano jedynie na podstawie potrójnego ureusza na peruce, na której dodatkowo umieszczono koronę¹⁶⁰. Czwarta z kolei marmurowa statua z nowojorskiego muzeum przedstawia także postać kobiecą ukazaną w bogato zdobionej peruce z potrójnym ureuszem i rogiem obfitości w lewej dłoni, prawa opada swobodnie wzdłuż ciała. Co ciekawe, jej szata, przez drapowania i upięcie nad prawym ramieniem, nawiązuje do stylu hellenistycznego. Na przedstawienie Kleopatry ma wskazywać potrójny ureusz i inskrypcja wyryta na prawym ramieniu, lecz samo imię bez przydomka nie wskazuje na córkę Auletesa, poza tym autentyczność wizerunku jest kwestionowana¹⁶¹. Potrójny ureusz posłużył również do identyfikacji wapiennej głowy ze zbiorów brooklińskiego muzeum jako podobizny ostatniej Lagidki¹⁶², lecz, jak podkreślano, wszystkie przedstawienia są kanonicznym, a nie werystycznym obrazem ptolemejskiej królowej, dlatego opisane wizerunki również dobrze mogą należeć do Kleopatry, jak i jej poprzedniczek na egipskim tronie.

Grupę pewnych, czyli identyfikowalnych z władczynią, przedstawień stanowią emisje monetarne, wybijane przez królową podczas rządów u boku małoletnich braci i małżonków oraz w trakcie związku z Markiem Antoniuszem. Należy też pamiętać, że nie na wszystkich monetach wybijanych za czasów Kleopatry widnieje jej wizerunek. Na awersie części brązowych monet z mennicy Nea Pafos widzimy podobiznę Zeusa – Amona z wieńcem laurowym, natomiast na rewersie znajduje się postać Zeusa trzymającego kłos lub kłosy kukurydzy¹⁶³. Ponadto niewielka liczba zachowanych egzemplarzy, które uległy normalnemu zużyciu w trakcie obiegu oraz uszkodzeniom wywoływanym oddziaływaniem warunków atmosferycznych, utrudnia badania nad wizerunkiem królowej na nich umieszczonym. Należy też wziąć pod uwagę fakt, że podobizna córki Ptolemeusza Auletesa na

¹⁵⁷ I.A. Lapis, *Statue of Arsinoe II*, „Bulletin of the Hermitage Museum” 1957, No. 11, s. 49–52, za: *Cleopatra of Egypt: From History to Myth*, op. cit., s. 160.

¹⁵⁸ *Cleopatra of Egypt: From History to Myth*, op. cit., s. 160–161.

¹⁵⁹ *Ibidem*, s. 162.

¹⁶⁰ *Ibidem*, s. 163.

¹⁶¹ *Ibidem*, s. 165.

¹⁶² *Ibidem*, s. 164.

¹⁶³ Cox Curium 128.

monetach masowo wybijanych stemplem¹⁶⁴ jest najprawdopodobniej kanonicznym przedstawieniem ptolemejskiej władczyni, a nie realistycznym portretem. Spostrzeżenia te są istotne w kontekście identyfikacji wizerunków Kleopatry na rzeźbach hellenistycznych, a raczej ich fragmentach, o czym w dalszej części rozdziału, a także dyskusji na temat urody władczyni. Dla współczesnego człowieka fizjonomia kobiety uwiecznionej na tych pieniądzach niewątpliwie nie wpisuje się w kanony nawet szeroko pojętego piękna płci żeńskiej, co zupełnie nie odpowiada z poantycznymi wyobrażeniami królowej. Ashton wysunęła zatem hipotezę, że podobizny wszystkich władczyń na egipskim tronie stylizowane były na panujących faraonów, którym dodawano jedynie kobiece fryzury i łagodzone rysy twarzy, podkreślając w ten sposób wspólnotę panującej pary królewskiej¹⁶⁵. Podążając za wnioskiem tej badaczki, można by takie przedstawienie Kleopatry uznać za wizerunek jej ojca w żeńskiej odsłonie. Nawet bez udowodnienia przytoczonej hipotezy analiza fizjonomii ostatniej Lagidki na monetach wymaga dużej ostrożności w wysnuwaniu wniosków na temat jej wyglądu. Przez przytoczenie kilku reprezentatywnych przykładów wskażę, że wizerunek Kleopatry był utrzymany w konwencjonalnej formie przyjętej przez ptolemejskie królowe.

Na większości monet z podobizną Lagidki, wybijanych podczas jej panowania, na awersie umieszczano jej popiersie z fryzurą tak zwanego „melona”, czyli włosami związanymi nad karkiem w kok, z lekko puszczoneymi loczkami nad grzywką i podtrzymywanymi wiązaniem diademem¹⁶⁶. Za to na rewersach znajdują się symbole wykorzystywane zarówno w mennictwie ptolemejskim, jak i rzymskim, w tym: podwójny róg obfitości¹⁶⁷, orzeł zwrócony w lewo, z *cornucopiae* lub bogiem Baalem przed nim¹⁶⁸, bogini Nike trzymająca wieniec i palmę¹⁶⁹, bogini Tyche trzymająca *cornucopiae* z bogiem rzeki umieszczonym pod nią¹⁷⁰. Jednym z ciekawszych przedstawień jest moneta wydana około 47 roku przed Chrystusem, na której awersie przedstawiono Kleopatę jako Izydę-Afrodytę z małym Cezarionem jako Horusem-Erosem przy jej piersi, a na rewersie dwa *cornucopiae* oplecione wstążką i inskrypcją: Królowej Kleopatry¹⁷¹. Pieniądze bite

¹⁶⁴ O monetach z czasów ptolemejskiego Egiptu i późnorepublikańskiego Rzymu m.in. w: M. Mašek, L.V. Wellner, *Mince ostatnich faraonów / Coins of the last pharaohs*, Praha 2017; *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, op. cit., s. 294–296, 332–341. O konserwacji antycznych monet m.in. w: M. Kolyszko, *Konserwacja monet i medali*, Warszawa 2012.

¹⁶⁵ S.-A. Ashton, *Ostatnie królowe Egiptu*, op. cit., s. 99–113.

¹⁶⁶ *Cleopatra of Egypt: From History to Myth*, op. cit., s. 177–178.

¹⁶⁷ RPC 4783, edycja cypryjska z lat około 38–30 przed Chrystusem.

¹⁶⁸ Obol z Aleksandrii (SNG Copenhagen 422–424), drachma z Aleksandrii (SNG Copenhagen 419–421), moneta z Fenicji z bogiem Baalem na rewersie (SNG Copenhagen 174 var).

¹⁶⁹ RPC 4772, moneta wybita w Chalkis, datowana na 32/31 rok przed Chrystusem.

¹⁷⁰ RPC 4781.

¹⁷¹ ΒΑΣΙΛΙΣΣΗΣ ΚΛΕΟΠΑΤΡΑΣ (Królowej Kleopatry); emisja cypryjska (BMC 2); RRC 543/1.

za czasów związku Kleopatry i Marka Antoniusza oraz przedstawiające tę parę na awersie mają najczęściej popiersie lub głowę władczyni, a na rewersie podobiznę triumwira lub też na odwrót¹⁷². Analiza wizerunków królowej na dwóch edycjach ze srebra – tetradrachmy wybijanej na terenie Syrii¹⁷³ i denara z Aleksandrii¹⁷⁴ – pozwala zauważyć, jak stopień zachowania artefaktu i różnorodność używanych stempli wpływa na interpretację urody Lagidki oraz ustalenie charakterystycznych cech jej fizjonomii. Porównywanie podobizn ukazanych na monetach z pozostałościami posągów w celu identyfikacji przedstawień Kleopatry VII pozostawia zatem dość spory margines błędu.

Kolejną grupę prawdopodobnych przedstawień królowej stanowią posągi, a w dużej mierze ich pozostałości, w stylu hellenistycznym, przeważnie identyfikowane jako uwieczniające ostatnią Lagidkę przez nawiązanie w postaci fryzury, diademu i rysów twarzy (szczególnie orlego nosa¹⁷⁵) do jej portretów umieszczonych na monetach. Należy zauważyć, że podobną cechą fizjonomii widzimy w podobiznach identyfikowanych jako inni władcy z dynastii ptolemejskiej¹⁷⁶, na przykład u wapiennej głowy ze zbiorów British Museum w Londynie¹⁷⁷ datowanej na III wiek przed Chrystusem, w kościanym portrecie jednej z panujących, niestety niezidentyfikowanej, także z III wieku przed Chrystusem obecnie w zbiorach Petrie Museum of Egyptian Archeology w Londynie¹⁷⁸, na złotych pierścieniach ukazujących królowe ptolemejskie z II i I wieku przed Chrystusem ze zbiorów British Museum w Londynie¹⁷⁹ oraz wizerunkach królów ptolemejskich ze zbiorów Luwru¹⁸⁰.

W ciągu wieków, które minęły od śmierci Ptolemejski, wielu antycznym dziełom przypisywano wyobrażenie Kleopatry. Część badaczy za podobiznę królo-

¹⁷² Emisja z Chalcis, 36–31 rok przed Chrystusem: SNG München 1006, SNG Copenhagen 383 (Phoenicia).

¹⁷³ RPC 4094. Moneta bita około 36–33 roku przed Chrystusem; na awersie widzimy popiersie Kleopatry i inskrypcję ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΘΕΑ ΝΕΩΤΕΡΑ („Królowa Kleopatra, młodsza bogini”), na rewersie znajduje się głowa Marka Antoniusza i inskrypcja ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ ΤΡΙΤΟΝ ΑΝΔΡΩΝ („Antoniusz, imperator po raz trzeci, triumwir”), przeł. Paulina Lampkowska i Piotr Jagła.

¹⁷⁴ RSC 1C, RRC 543/1, denar z 34 roku przed Chrystusem; na awersie widzimy popiersie królowej i inskrypcję ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ REGINAE REGVM FILIORVM REGVM („Kleopatra, królowej królów, synów królów”), na rewersie widnieje głowa Marka Antoniusza i inskrypcja ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΑΡΜΕΝΙΑ ΔΕΒΙΧΤΑ („Antoniusza, który zwyciężył Armenię”, przeł. Paulina Lampkowska i aut.).

¹⁷⁵ Według Helmuta Kyrieleisa wizerunki Kleopatry rozpoznaje się po takich cechach anatomicznych, jak cofnięta potylica, spadziste czoło, orli nos, wąski podbródek, za: H. Kyrieleis, *Bildnisse der Ptolemäer*, Berlin 1975, s. 124.

¹⁷⁶ Za: *Cleopatra of Egypt: From History to Myth*, op. cit., s. 52, 63, 66–67.

¹⁷⁷ Nr inw. EA 68860.

¹⁷⁸ Nr inw. UC 2382.

¹⁷⁹ Nr inw. GR 1917.5-1.97.

¹⁸⁰ Nr inw. Bj 1092 i Bj 1093.